

מאכזוטי אל הארצישראל מסה קצרה על שירת משה בן-שאל

קראתי לאחרונה מאמרים שעסקו בחבורת "לקראת" וברובם של מאמרים אלה הובלט החלק הארצישראלי שבשירת משה בן-שאל. בעוד שחבריו של בן-שאל בחבורת "לקראת" נמשכו אל תבניות-שיר אנגלו-סאכסיות ביטא בן-שאל, לדעת כותבי אותם מאמרים, את ההוויה הארצישראלית ופעל מתוך זיקה ברורה אליה. כשעיניתי לצורך כתיבת מאמר זה בקבצי שירתו של בן-שאל ראיתי, כי אכן קיים מוטיב ארצישראלי ברור בשירתו; אך קיומו המודגש הוא דווקא בספריו האחרונים של המשורר; 'לפעמים אני' ו'קבר החלוץ'; יודע אני, כי מסקנה זו יכולה להפתיע, אך אוכיח אותה בהמשך המאמר. באסופת-השירים '65-60', המכילה מיבחר שירים מן השנים הן"ל, אנו מוצאים שירים רבים שלא נזכר שם מקום קונקרטי. יתרה מזו, המקומות הנזכרים בספר הינם אכזוטיים רחוקים. מובן שישנם שירים בהם ניתן למצוא איזכורים ישראלים מובהקים, כגון ירושלים; אך שירים אלה הם בבחינת מיעוט בקובץ '65-60'.

"סופר לי זהב קחמלקה, בימי ילדותי קחמלקה/ זהב מתגולל בארץ פרו/ לא סופר לי גורל אנשים מתפוררים/ וליבם אל זהב קחמלקה" ('שירים 65-1960', עמ' 29). שורות אלו מייצגות היטב את העיסוק באכזוטי ובקסום שהיווה יסוד דומיננטי בכתיבתו של בן-שאל באותן שנים.

אף הדמויות המאכלסות את שירתו של בן-שאל בקובץ '65-60' מחזקות את סברתי זו. הדמויות השליטות אינן דמויות ישראליות, אלא אבירים, קוסמים ומלכים. "עכשיו אוכל להירגע/ הקוסם חזר לארובת הגג הנה ארץ נובעת ליאות/ של מפלי מים, איכרים מתנמנמים על קילשוניהם/ וחווילות שמתעלסות בשמש מתוקה/ שתקה נושאת ומתלאות של תרדמה/ להקשיב חלום לחלום ארץ/ נובעת ליאות מימיה" (עמ' 38, 'שירים 65-60'). למותר לציין שלא ניתן למצוא בשיר הזה, והוא אופייני לספר, שום רמז שיקשור אותו להוויה ארצישראלית. הצירוף "להגשים חלום" הולם יותר את כתיבת בן-שאל באותן שנים. אלה שירים אסוציאטיביים ההולכים אל ההפשטה והארץ המתוארת בשירים ולא רק בקובץ. היא ארץ מטאפורית. מה שעומד במרכזם הוא תחושת המשורר שהנוף הזה העומד מולנו עיקש הוא: כברת ארץ האמורה לבנות תחושות אנושיות. "אינן זאת כי ארץ בועלת/ יושביה מתנהלת על מיים צפים/ שוקעת/ נושבת/ אור מקומט/ והקוסמים עושים בשלהם להיות בי עצב שט". בחרתי במתכוון ציטוטים בהם מופיעה המילה ארץ בכדי להדגיש את היותה של מילה זו, החוזרת הרבה בקובץ, מכשיר לבטא ארץ לא ספציפית, ארץ שבתחושה. לשיא של ויתור על התיחסות לקונקרטי ולמגיב על הוייה אקטואלית מגיע מחזור השירים "עצרת זיכרון" (עמ' 58, 'שירים 65-60'). ויתור זה בולט עוד יותר על רקע שירתו של יהודה עמיחי באותן שנים. שירת עמיחי הגיבה הגבה כמעט צמודה על

ההוייה הישראלית של אותם ימים. אך נחזור אל המחזור "עצרת זיכרון". כבר בשמו של המחזור (עצרת זיכרון) מקופלת אפשרות ברורה להגיב על הוייה ישראלית או לפחות יש בשם המחזור, כשהוא מופיע בספר-שירים עברי באותן שנים, לעורר ציפיה לעיסוק באלמנטים ישראלים. אך תחת זאת אנו מוצאים כתוב:

"כולם היו בניי כל הבנים/ ואת ורדית הים הנדירה ואת עיטי הים הלבנים/ כולם היו בניי כל הבנים/ ואת הטרגוס והשינן ואת זאביהים והשפרנונים/ כולם היו בניי כל הבנים". שורות אלו מבטאות בבירור באלה בנים מדובר ובאיזו עצרת זיכרון מדבר השיר. ניכר הניסיון ב'שירים 65-60' ליצור מחוז שירי אוטונומי בעל חוקים משלו, בעל דמיות משלו, העומד מחוץ למודל מציאותי. אך מאידך גיסא, אחטא לאמת אם לא אומר כי ישנם גם שירים המזכירים את ארץ כנען, למשל. אבל קריאה זהירה מצביעה על תפקודה של ארץ כנען בשיר. השיר בו מופיעה השורה המתיחסת לכנען הוא השיר "אישה תועה", הנפתח בשורה: "מה יפים הלילות בכנען". שורה זו בעלת האופי הסנטימנטלי עומדת לכאורה בסתירה למודל, שהיצגתי קודם ביחס לשירי בן-שואל. אך המשך השיר מלמד אותנו מה מרכזי בשיר ומה שולי. "אישה תועה בשדה גחליליות שועל בזרועותיה", כך אומרת השורה השניה המעבירה אותנו אל עולם סוריאליסטי, שאין לו קשר אל לילות כנען דווקא. זהו שיר המדבר על מצב קיומי, על תחושה קיומית. "היא מביטה אל ראש ההר:/ היחזור אישה מן הדרך בטרם סתיו". כך מסתיים הבית הראשון בשיר: ואילו "זורתו האחרונה של השיר מחזקת ההרגשה, כי התחושה היא המרכז בשיר; ואף יופים של לילות כנען: "מה יודעת אישה בבדידות הלילה". כך נחתם השיר וקובע בפסקנות את מרכזו. כלומר דאגה וחרדה. ספרו הבא של בן-שואל אחר 'שירים 65-60' הוא הספר 'שועל בערפל'. הספר נפתח בשיר בשם "להיזכר" וטומן בחובו מוטיב מרכזי בשירי בן-שואל, זהו מוטיב הזיכרון. לא נוסטלגיה, אלא זיכרון.

"במקום הנכון את חבילת הזרדים הניחה האישה, והלכה", כך פותח השיר; ולאחר הפתיחה הזו מונה המשורר שורת דברים האמורה להרחיק מן הזיכרון שורה זו: "שעטות באבק, זימזום צרעות בהיר, אד עולה מעפר./ אני מתופף, עליי להיזכר, עליי לצאת מן השבכה/ עלי לחזור/ במקום הנכון/ את חבילת הזרדים הניחה האישה, והלכה". בשורה זו מצויה תמצית הפואטיקה של בן-שואל ומפתח להבנת התעסקותו הממושכת בזיכרון ובעגועים. המאמץ הכן. שאולי הוא יזכור דברים במדויק, לא זיכרון נוסטלגי אלא זיכרון מדויק. השירה בכוחה לשמר עבר. אתה יכול לכתוב שיר על נקודה בעברך ובאם דייקת, השיר והזיכרון יוכלו לשיני הזמן. דיאלוג אמיתי עם עבר אפשרי רק עלידי דיוק שירי. נקיטת העמדה הזאת היא השקפת עולם אצל בן-שואל, ודווקא משום כך אתה מוצא ברבים מן השירים העוסקים בנושא זה, כי האובייקטים שאותם מנסה המשורר לזכור הם קטנים וטריוויאליים. אין הכוונה לזיכרון טראומטי כלשהו, אלא לרצון הזה לקיים קשר אמיתי עם עבר, עם תחילתם של דברים. בשיר שצוטט קודם ישנו מאמץ לזכור את האישה המניחה זרדים, לא אישה ספציפית קרובה, אלא אישה הממלאת בשיר תפקיד של דמות ייצוגית ותולא.

בשיר "שיכחה" (עמ' 20, בספר 'שועל בערפל') כתב בן-שואל: "מתי הרגתי נמלה לראות בתאריכים". זו כבר דוגמא קיצונית של השקפת-העולם השירית של בן-שואל. המשורר אינו מנסה לייפות או להדגיש צדדים שנועים לזכור, כשם שהוא מתאמץ לזכור את בית אימו בירושלים, הוא מתאמץ לזכור מתי הרג נמלה. הזיכרון והגעגוע הם בשבילו אתגר בכדי להוכיח דיוק שירי במסירת חווייה, במסירת עובדות המרכיבות שיר. 'שועל בערפל' אינו שונה מקודמו ('שירים 65-60') מבחינת נפיו ומבחינה תמאטית. עדיין קשה למצוא את המוטיבים הארצישראלים הקיימים בשפע בספריו האחרונים לפי-שעה: "לפעמים אני ו'קבר החלוץ'.

אפילו השמות הפרטיים הנזכרים ב'שועל בערפל' הם שמות זרים: פאולה, ורז'ליו, מרניקס. אם כך, ממשיך 'שועל בערפל' מגמה שיסודה כבר בקובץ השירים '60-65' תוך

הבלטת מוטיב השיכחה והזיכרון. ספרו הבא של המשורר אחר 'שועל בערפל' היה הספר 'הקסם התענוגות המוות' שייצג מיבחר מצומצם של עשרים שנות-כתיבה והופיע בשנת 1975. לא בכדי בחר משה בן-שאל להוציא לאור אנתולוגיה מסכמת אחר שני הקבצים '65-60' ו'שועל בערפל'. השירים החדשים באנתולוגיה זו הינם שירים המסכמים, לדעתי, את הפואטיקה של בן-שאל עד 'הקסם התענוגות המוות' וישנם לכך רמזים אף בשירים עצמם. בשיר ה-5 במחזור-השירים 'אריאל' (עמ' 13) מרמז המשורר על רצונו להתחיל את מסעו השירי מהתחלה. לאבד את הדרך הסלולה והמוכרת שלו. "איבוד הכול/ איבוד האיש/ אשר קמל מצור/ כעכביש מותו בקור מצא/ לאיבוד מקום אוכד ולא נמצא". העכביש המסתבך בקוריו אינו מיקרי כאן. בן-שאל חש את הפואטיקה המוכרת סוגרת עליו, ההליכה לאיבוד במיקרה זה היא ההליכה למשהו חדש, למשהו אחר. "שירים/ פעם עץ אחר כך פחמים אחר כך צלליות, כתמים דהויים בערפל/ מי שזוכר שוב אינו שואל". שוב מופיע בציטוט זה מוטיב האיבוד, מוטיב ההשתנות. העץ הולך והופך לפחמים, הפחמים לצללים, ואף הצללים דוהים בערפל. חשיבותו של 'הקסם התענוגות המוות' הוא, לדעתי, בהיותו מאותת על העתיד להתחולל בספרי בן-שאל הבאים. אמנם לא באופן מעשי מאותתים השירים; אך הצהרות ארספואטיות ברוח זו יש ויש. 'לפעמים אני', קובץ-השירים משנת 1978, הוא קובץ שהכיל בתוכו חווייה שירית השונה שוני מהותי מזו שהיכרנו בספרים הקודמים. חטיבת השירים "מיניאטורות תל-אביביות אוקטובר 1976" היא חטיבת שירים שבה מגיעה יצירת משה בן-שאל אל ההווה הישראלית. אנו מוצאים במיניאטורות התל-אביביות ת"א אינטימית מאוד, בן-שאלית. חטיבת-שירים זו רצופה איזכורים קונקרטיים שלא נמצא להם זכר בספרים הקודמים. גם במיניאטורות חוזר בן-שאל אל מוטיב הזיכרון; אך הפעם מונחים על הדף הדברים עצמם כמעט ללא מעטה שירי. "גרתו בבכור 22 כתבתי שירים בלילות/ אור דליות ארוזות בערוגה, עוני ומרגוע על מילתי מצפה לידידות ולחום", שורות כנות אלו, הלוקחות ממיניאטורות התל-אביביות, שונות שוני בולט משירים שנמצאו בקובץ '65-60' ומדגימות את המרחק שעבר בן-שאל עד שהגיע אף לשירים המגיבים לארכיטקטורה התל-אביבית. "ארלוזורוב - רמת אביב, נוה אביבים" פיות מעוותים מלחם וחמאה/ מסתכלים זה בזה בחוסר תיאבון". את הקוסמים, האחוזות והשמות הזרים יחליפו שמות רחובות תל-אביבים ואת השורות הסוריאליסטיות החליפו שורות מצליפות שאינן חוששות להטיח דברים. לא רק כניסתה המאסיבית של ת"א לשירים היא השוני המייחד את 'לפעמים אני', אנו מוצאים בספר חומרים שונים לגמרי מאלה שאיכלסו את ספריו הקודמים. אנו מוצאים ציטוט מתוך תקליט פופ (מודי בלוז), אנו מוצאים שיר על קופסת סיגריות, וכן שיר הנקרא 'סלוגן'. כל אלה חומרים חילוניים ויומיומיים חדשים לשירת בן-שאל, אם כי לא חדשים בהקשר הרחב של השירה העברית בשנות ה-70. (ויזלטיר בשירי ת"א, סומק בשילוב ציטוטי פופ.)

'לפעמים אני' הוא. אם כך, ספר אישי מאוד, ספר של נופים חדשים; אך גם כאן חוזר המשורר אל נוף ילדות. אך הפעם מזווית אחרת. "לוקח לי הרבה זמן לספר על ילדותי" הוא אומר. ואחר כך הבעיתיות ישנה של עיסוק בעבר ולא בעגועים, לא בנוסטלגיה. "איך מספרים זאת לאישה ולא בדרך שזקנים אומרים געגועים". 'לפעמים אני', על אף חומריה החדשים, מלא ארץ-ישראל ישנה. אך הדיבור על ארץ זו בא להקריב אל הקורא בן-זמננו, בא להגדיל את הפינות הקטנות האהובות של המשורר. נחלת בנימין, רחוב חולדה, רח יהודה הימת - כל אלה חוברים לתל-אביב כפי שהיא מופיעה במיניאטורות, כלומר ת"א עכשווית. 'לפעמים אני' הוא ספר פלורליסטי מבחינת חומריה ונושאי, ובכך רומז, לדעתי, על היריעה הרחבה שנפרשת לעיני הקורא בספרו האחרון עד כה של משה בן-שאל 'קבר החלוצ'.

'קבר החלוצ' הוא השלם בספריו של בן-שאל. 'לפעמים אני' תיפקד כספר מעבר בין סיכום הפואטיקה של 'הקסם התענוגות המוות' לבין גיבוש פואטיקה חדשה לגבי בן-שאל, שזכתה לייצוג מלא ב'קבר החלוצ'. 'קבר החלוצ' על 102 עמודיו מלכד בין דפיו את כל המוטיבים שעליהם עמדתי במאמר זה, ואף מוסיף נקודה שהיתה קיימת לאורך כתיבתו

של בן־שואל: היחס של בן־שואל למילה הבודדת, ישנם כמה שירים המבודדים מילה. המילה היחידה היא מרכזו השיר ולא חלק רגיל מאיברי השיר "דיון מילה נכונה" (קבר החלוץ, עמ' 30). "המילה בית גזורה מלב מלא אסימונים" (עמ' 9) ובשיר "קבר החלוץ, ניסוחים מאחרים" (עמ' 97) הוא יוצר שיר שלם מהבלטת המילה הבנדדת "אמור ש/ כמו שקר שמו שיכרון", ובהמשך השיר: "דבר לאט רשמתי ש/ כמו שיחורור כמו מלחמה". (זהו ציטוט חלקי של השיר). המייחד את 'קבר החלוץ' לדעתי הוא היותו מוסר בשלמות את האדם שמאחוריו. ב'קבר החלוץ' אתה מוצא שירים על מקורותיו הרחניים של בן־שואל: בודלר, פוגל, גנסיין, למדן. כל אלה יוצרים שהשפיעו עליו כמשורר. אתה מוצא שירי בית־קפה ואתה מוצא אף סונטות וקווארטטים. זהו ספר של משורר הבטוח בעולמו הפואטי ואינו מהסס לחשוף אותו חשיפה שלמה לפני הקורא. השירים המרכזיים בין קשת הנושאים הגדולה הזאת הניפרשת לעינינו הינם, להערכתך, המחזור "קבר החלוץ" והשיר "אדם פולו יושב בשדרות בן־גוריון".

המחזור "קבר החלוץ" הוא קולוֹ שירי בו מתחברים יחד עבר, עתיד, זיכרונות ילדות עם הצהרות פואטיות, והכול כפוף לנושא הגדול של זכירת הדברים, של הרצון לא לשכוח מאיך אתה בא. הרצון ליצור דיאלוג עם העבר, עם אותו אדם שלא יכולת לדבר איתו בעודו בחיים, "השלום לך דוד המלך אם חי עוד כתרך?" ובמקום אחר הוא מדבר על דוד בלשון הווה אף על פי שברור כי בלשון עבר אנו עוסקים. "דוד משה מצטלם בוואדי לימון/ אחר שינה עמוקה/ עתה יבואו התנים הקטנים/ שירה בהם למזכרת/ אמא שלי מטגנת דגים/ ומעשנת "לטיף"/ בארובה תמות יונים של זמן עתיד". הרצון לפתח דיאלוג בולט לעין הקורא. השיר "אדם פולו יושב בשדרות בן־גוריון" עוסק שוב במוטיב ההליכה לאיבוד. אדם פולו הוא שמו של גיבור רומאן צרפתי; אך בשיר הוא מתפקד גם כאדם פולו שהוא כבן־דמותו של המשורר. אדם פולו בתחילת השיר מאבד את ריכוזו ואת תקוותו, ואילו המשורר בבית השני שואל: "לאן אני נוסע?" ובבית ה־5 אומר הוא שוב: "אני הולך באפלה". כל השיר מדבר על איבוד הדרך, על מציאת דרך אחרת דרך אותו איבוד. מבחינה זו סוגר אדם פולו מעגל שנפתח בשיר על האיבוד ב'קסם התענוגות המוות', שאותו ציטטתי קודם לכן.

בשיחה שערכת עם משה בן־שואל עם צאת ספרו 'קבר החלוץ' שאילתיו מי הוא החלוץ, ותשובתו היתה: "החלוץ הוא אימא שלי, החלוץ הוא בודלר, החלוץ הוא דודי המצטלם בוואדי לימון, החלוץ הוא פוגל, גנסיין." כלומר החלוץ הוא כל הדברים שבן־שואל מבקש לזכור. הוא מבקש לעזור לנו לזכור. בארץ הזאת שבה ההיסטוריה חיה חיים אינטנסיביים מאוד השיכחה היא דבר קל, ובן־שואל רוצה לומר לקורא היכן תחילתם של הדברים מבחינתו. "קבר החלוץ במורד ההר קבר אימי בראש גבעה". הוא נותן לנו את מקום הקבורה כדי שנחזור לשם. קבר החלוץ הוא שירה החוזרת אל מה שקבור, קרי מה שנשכח, קבר, אם כך, שווה לשיכחה והחלוץ הוא כל שכתוב בספר הזה. משה בן־שואל אמר פעם, כי פרוזה משפיעה על כתיבתו יותר משירה, וזו עובדה די מוזרה כשהיא מושמעת עלידי משורר. אבל אחר שאתה קורא את שירתו אתה מבין מדוע הפרוזה היא המשפיעה. פרוזה טובה מוסרת מה שנקרא "חתיכת חיים" וגם שירתו של בן־שואל מנסה למסור חתיכות־חיים נשכחות. בעבורי 'קבר החלוץ' ו'לפעמים אני' הם מקומות שאני נהנה לתור בהם, יש בהם ניחוח זיכרון אמיתי, ויש בהם דיאלוג אמיתי של אדם עם עברו.